

кандидат історичних наук, науковий співробітник,
 відділ теорії та методики біобібліографії,
 Інститут біографічних досліджень
 Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського
 (Київ, Україна), editor1272@ukr.net

УКРАЇНЦІ СЕРЕД ВИЩОГО КОМАНДНОГО СКЛАДУ ЗБРОЙНИХ СИЛ СРСР У РОКИ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

За допомогою програмного забезпечення було сформовано та завдяки використанню кількісної методології проаналізовано перелік командувачів фронтів, армій, начальників штабів фронтів, командирів корпусів Червоної армії, усього 1106 осіб. Із них українці становили 133, або ж 12%, що на понад 6% менше частки представників цієї національності у структурі населення СРСР періоду німецько-радянської війни 1941–1945 рр. Водночас продемонстровано тотальне домінування росіян на вищих командних посадах – 77% за їх загальносоюзної частки 58%. Зроблено висновок про свідомий підхід радянського керівництва до формування вищого ешелону воєначальників. Наголошено на відсутності ґрунтовних досліджень із цієї теми в радянській та пострадянській історіографії, як і публічної статистики стосовно представників різних етносів СРСР у складі збройних сил цієї країни загалом. Придільено увагу питанням визначення національності в умовах радянської юридичної системи та повноти статистики загальних переписів населення. Подано короткі біографічні довідки генералів, українців за походженням, котрі командували фронтами й арміями.

Ключові слова: німецько-радянська війна, СРСР, національне питання, Червона армія, метод кількісного аналізу.

У грудні 2010 р. прем'єр-міністр Російської Федерації В.Путін заявив, що СРСР виграв би німецько-радянську війну 1941–1945 рр. навіть у випадку, якби Україна не входила до його складу¹. Звісно, на ці слова, сказані під час «спілкування з росіянами» у прямому ефірі, можна було б не зважати. Проте тема «відсоткової участі» в перемозі над нацизмом представників народів, що населяли Радянський Союз, не тільки й не стільки дражлива, скільки, як це не дивно, фактично недосліджена. Що, власне, і стає підґрунтям для подібних заяв, які навіть сьогодні неможливо аргументовано підтвердити чи спростувати. Не містять такої інформації ані радянські фундаментальні²,

¹ Путин: Россия выиграла бы Великую Отечественную войну и без Украины [Електронний ресурс]: <http://ru.tsn.ua/ukrayina/putin-rossiya-vyigrala-by-velikuyu-otechestvennuyu-voynu-i-bez-ukrainy.html>

² История Второй мировой войны 1939–1945 гг.: В 12 т. – Москва, 1973–1982 (щодо національного питання та національностей у Червоній армії в тому чи іншому контексті див.: Т.1. – С.235, 243; Т.2. – С.164, 200; Т.4. – С.358; Т.5. – С.147; Т.6. – С.51–52, 95, 110, 196, 198–199; Т.7. – С.106, 231; Т.8. – С.82, 94, 156; Т.12. – С.73); История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.: В 6 т. – Москва, 1960–1965 (див.: Т.1 – С.276; Т.2. – С.22, 117, 249; Т.3. – С.29–30, 89, 99, 222, 226–227, 229; Т.4. – С.74, 86, 642; Т.5. – С.262; Т.6. – С.100, 155, 157–158, 360–361). Ці видання не містять узагальненої статистики, лише констатацію того, що «з німецько-фашистськими загарбниками зі зброєю в руках пліч-о-пліч боролися представники всіх національностей, що проживали у СРСР».

ані сучасні російські (причому як академічні узагальнюючі, так і вузькотематичні) видання. Винятком тут можна вважати хіба що таке твердження:

«Серед командного складу Червоної армії були представники всіх національностей Радянського Союзу. Поряд із росіянами, котрі становили основну масу офіцерів, 1943 р. у військово-повітряних силах Червоної армії було офіцерів: українців – понад 28 тис., білорусів – 5305, вірмен – 1079, татар – 1041, грузинів – 800, чувашів – 405, мордвинів – 383, осетинів – 251 та багато представників інших національностей. Серед офіцерів бронетанкових і механізованих частин Червоної армії, окрім росіян, налічувалося 14 136 українців, 2490 білорусів, 830 татар, 270 грузинів, 269 мордвинів, 250 чувашів, 136 казахів, 106 азербайджанців, 109 башкирів, 103 осетини, 75 узбеків та ін.»³.

Ця інформація не містить двох базових складових для повноцінного квантитативного аналізу: а) загальної кількості офіцерів як у Червоній армії у цілому, так і за родами військ; б) числа офіцерів-росіян, що симптоматично й про що йтиметься нижче. Окрім того, дані вказано станом на 1943 р., та й то – без фіксації на конкретну дату.

Примітний нюанс: у багатотомних «Історіях...» часто-густо в тому чи іншому контексті вживався термін «неросійські національності»⁴, під яким малися на увазі вихідці з Кавказу та Середньої Азії. Ідучи за цією логікою, можна припустити, що в радянському ідеологічному дискурсі повинні бути присутніми й «російські національності», і навряд чи вони обмежувалися власне росіянами, без зарахування сюди українців та білорусів. Утім прямого підтвердження цього припущення поки що виявити не вдалося.

Уважається, що єдине дослідження, де можна віднайти бодай які-небудь більш-менш науково обґрунтовані статистичні дані щодо національного складу Червоної армії під час німецько-радянської війни, це праця О.Артем'єва, котра вийшла друком понад сорок років тому⁵. Щоправда, статистика ця має вузьку спрямованість – наводиться інформація лише по стрілецьких дивізіях і лише станом на 1943–1944 рр. (автор зібрав її, аналізуючи дані архіву міністерства оборони СРСР). З іншого боку, стрілецькі частини (піхота) становили основу радянських збройних сил того періоду, були найбільш масовим родом військ, а тому подібну вибірку можна вважати значною мірою репрезентативною.

Ще одну (щоправда побіжну) спробу проаналізувати етнічний склад Червоної армії здійснено у статистичному дослідженні, підготовленому групою російських військових істориків на чолі з генерал-полковником

³ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг. – Т.3. – Москва, 1961. – С.222.

⁴ Там же. – С.29–30, 226–227, 229, Т.4. – С.632, 642, Т.6. – С.100, 360–361; История Второй мировой войны 1939–1945 гг. – Т.2. – С.164; Т.5. – С.147, 307; Т.6. – С.52, 110, 198, 199; Т.12. – С.73.

⁵ Артемьев А.П. Братский боевой союз народов СССР в Великой Отечественной войне. – Москва, 1975. – 199 с.

Г.Кривошеевим⁶, відомим насамперед своїми розвідками з розкриття реальних втрат збройних сил СРСР під час німецько-радянської війни. У цьому випадку теж ідеться про безповоротні втрати Червоної армії, де загиблих та померлих від ран у спеціальній таблиці згруповано за національностями. Одночасно автори зазначають, що

«наведені в таблиці відомості про втрати за національним складом отримано за допомогою коефіцієнтів пропорційності (у відсотках), які розраховано на основі донесень про облікову чисельність військовослужбовців Червоної армії за соціально-демографічними ознаками станом на 1 січня 1943, 1944, 1945 рр. [...] Національний склад 500 тис. призваних за мобілізацією військовозобов'язаних, котрі пропали безвісти на шляху до частини, [...] встановити не є можливим»⁷.

Зрештою ці праці дають хоч і не повну, але все-таки науково обґрунтовану відносну статистику національного складу Червоної армії в роки німецько-радянської війни. Сюди також можна віднести й цифрові викладки стосовно етнічного складу тих представників збройних сил СРСР, хто впродовж 1941–1945 рр. був удостоєний звання героя Радянського Союзу (всього 11 739 осіб⁸). Зазвичай у відповідній літературі національне походження кавалерів медалі «Золота зірка» всіляко підкреслювалося як індивідуально, так і узагальнено⁹.

На перший погляд не зовсім зрозуміло, чому тема національності у Червоній армії виявилася якщо не забороненою, то принаймні обійденою увагою дослідників. Адже національне походження було одним із базових ідентифікаторів особи у СРСР і, як правило, у документах, типових анкетах відповідна графа розташовувалася на п'ятому місці – після прізвища, імені, по батькові й дати народження. З іншого боку, Радянський Союз уважався «багатонаціональною державою», в якій представникам будь-якого етносу були забезпечені рівні права в усіх сферах суспільного життя та професійної діяльності, а «інтернаціоналізм» (тобто «дружба» між націями) трактувався як одна з підвалин комуністичної ідеології у цілому. Принаймні так декларувалося в усіх редакціях конституцій СРСР – 1924 (вступна частина розд.І), 1936 (ст.123), 1977 (ст.34, 36) років.

Однак політика подвійних стандартів та відверта демагогія були питомими ознаками радянської системи в усьому, і національне питання тут – не виняток. Зокрема 1936 р., коли ухвалювалася так звана «сталінська Конституція» із закріпленням у ній «рівноправ'ям громадян СРСР, незалежно від їх національності й раси, у всіх областях господарського, державного,

⁶ Россия и СССР в войнах XX века: Потери Вооружённых сил: Статистическое исследование. – Москва, 2001. – 608 с.

⁷ Там же. – С.238.

⁸ Статистика по Героям Советского Союза [Електронний ресурс]: <http://www.warheroes.ru/stats.asp>

⁹ Великая Отечественная война 1941–1945: Энциклопедия. – Москва, 1985. – 832 с.; Герои Советского Союза: Историко-статистический очерк. – Москва, 1984. – 288 с.

культурного та суспільно-політичного життя» (ст.123), в одній із передовиць центрального друкованого органу ВКП(б) газети «Правда» було прямо зазначено: «У сузір'ї союзних республік першою величиною є Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка й першим серед рівних – є російський народ»¹⁰.

Тут доцільно бодай побіжно порушити тему визначення національності у СРСР, яка також не знайшла повноцінного наукового втілення. Дотичні студії зазвичай посилаються на постанову союзного уряду від 28 серпня 1974 р. «Про затвердження Положення про паспортну систему у СРСР», у пункті 3 якої зазначалося: «Запис про національність у паспорті проводиться відповідно до національності батьків. Якщо батьки належать до різних національностей, то при видачі вперше паспорта національність записується за національністю батька або матері – залежно від бажання одержувача паспорта. Надалі запис про національність зміні не підлягає». У довоєнних нормативних документах, наприклад у постановах РНК СРСР від 27 грудня 1932 р. та 10 вересня 1940 р. «Про затвердження Положення про паспорти», цей момент не було прописано взагалі. Лише декларувалося (пункти 9 і 7 відповідно), що в паспорті має бути зазначена національність.

У деяких сучасних російських публікаціях стверджується, що фіксація «національності» стала спецпроектom радянської влади, реалізованим упродовж 1920–1930-х рр. і покликаним стати однією з постійних категорій, «за допомогою яких можна було б розділити населення на певні групи для більш ефективного контролю й управління». При цьому національність «видавалася, імовірно, нейтральною, до того ж не обтяженою царським минулим категорією, а національні відмінності – постійними, майже очевидними»¹¹. Водночас етнолог і соціальний антрополог академік РАН В.Тишков відзначає, що на початку реалізації «проекту “Національність”» населення колишньої Російської імперії «взагалі не розуміло сенсу цього поняття, оскільки послуговувалось іншими ідентифікаційними категоріями (православні, інородці, місцеві самовизначення, у т. ч. і за етнокультурними параметрами)»¹².

В інструкції з проведення першого перепису населення СРСР (1926 р.) щодо заповнення графи «Народність» (у даному випадку – синонім поняття «національність») йшлося: «Тут зазначається, до якої народності зараховує себе той, хто відповідає на питання. У випадках, коли тому, хто відповідає на питання, важко [визначитися], перевага віддається народності матері. [...] [право] визначення народності надано самому опитуваному й під час запису не слід переробляти показання опитуваного»¹³.

Іншими словами, у 1920-х і майже впродовж 1930-х рр. радянський громадянин мав можливість національної самоідентифікації – без прив'язки до

¹⁰ РСФСР // Правда. – 1936. – 1 февраля.

¹¹ Байбури А.К. Советские практики определения национальности в 20–30-е гг. // Советские нации и национальная политика в 1920–1950-е годы: Мат. VI Междунар. науч. конф. (Киев, 10–12 октября 2013 г.). – Москва, 2014. – С.459.

¹² Тишков В.А. Реквием по этносу: Исследования по социально-культурной антропологии. – Москва, 2003. – С.194.

¹³ Байбури А.К. Советские практики определения национальности... – С.460.

національності батьків. Це право було втрачене 2 квітня 1938 р., коли циркуляром НКВС СРСР №65 під грифом «Цілком таємно» визначалося:

«[...] встановлено новий порядок зазначення національності при видачі або обміні паспортів, що зобов'язує під час запису національності власника паспорта виходити винятково з національності за народженням (за батьками). У зв'язку з цим існуючий до теперішнього часу порядок, коли національність громадян під час реєстрації актів цивільного стану записувалася та, до якої зараховував себе той, хто реєструвався, – змінюється»¹⁴.

Таким чином, починаючи з 1938 р., при визначенні національності у СРСР де-факто, на основі характерного для радянської юриспруденції «таємного права» (непублічні нормативні акти під спеціальними грифами), було запроваджене положення, публічно легітимізоване лише в 1974 р., за яким національність громадянина жорстко прив'язувалася до етнічного походження його батьків, що, утім, усе одно давало певну свободу вибору. З іншого боку, ті, хто тим чи іншим чином (паспортизація, анкетування, інші ідентифікуючі документи) легалізував свою національність до 1938 р., могли її визначати просто «зі стелі».

Усі ці нюанси важливі в контексті цього дослідження про українців серед вищого командувачів Червоної армії в роки німецько-радянської війни, а саме серед командувачів фронтів, армій, командирів корпусів, начальників штабів фронтів, оскільки майже всі вони, вірогідно, були паспортизовані до циркуляру НКВС від 1938 р., а отже, записувалися українцями, виходячи з власних переконань (у тому числі й кон'юнктурних) та світосприймання.

Проте спочатку задля повноти картини та з метою подальшого порівняльного аналізу слід з'ясувати відсоток українців у передвоєнні роки серед населення СРСР у цілому. Основою тут є результати всесоюзного перепису населення 1939 р., згідно з якими українцями себе назвали 28 111 000 осіб, або ж 16,5% від усього населення країни (170 557 100 осіб)¹⁵. Із них безпосередньо в УРСР проживали 23 667 500 українців, або ж 76,5% від населення республіки (30 946 200 осіб)¹⁶.

Перепис проходив у січні 1939 р., а ще через вісім місяців населення УРСР збільшилося за рахунок приєднання до СРСР Західної України. У 1940 р. до складу республіки було включено також відібрану в Румунії Північну Буковину. Усього населення радянської України зросло приблизно

¹⁴ Там же. – С.461; Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий / Сост. Е.А.Зайцев. – Москва, 1993. – С.86–93.

¹⁵ Всесоюзная перепись населения 1939 г.: Национальный состав населения по республикам СССР. СССР (в целом) // Демоскоп Weekly: Электронное издание Института демографии Государственного университета – Высшей школы экономики, г. Москва, Россия [Электронный ресурс]: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39.php?reg=0

¹⁶ Всесоюзная перепись населения 1939 г.: Национальный состав населения по республикам СССР. Украинская ССР // Демоскоп Weekly [Электронный ресурс]: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39.php?reg=2

на 8,7 млн осіб різних національностей¹⁷. Відповідно збільшилась і кількість «радянських» українців (у тому числі й за рахунок Західної Білорусії та Бессарабії, де були місця їх компактного проживання). Проте на скільки – точно невідомо, адже наступний перепис у СРСР відбувся лише через 20 років – у 1959 р., а до того часу оцінка чисельності населення на новоприєднаних територіях проводилася за розрахунками статистичних управлінь та за списками виборців, котрі брали участь у найближчих від дати приєднання виборах – без градації за національною ознакою¹⁸. Виходячи з наявного відсотка (76,5%), умовно припустимо, що західних українців налічувалося близько 6,7 млн. Тож на кінець 1939 р. в УРСР проживали близько 30,4 млн українців, а всього у СРСР – до 34,8 млн, або ж 18,3% від населення країни, яке внаслідок анексії на кінець 1940 р. становило майже 190 млн осіб¹⁹.

Повертаючись до національного складу Червоної армії, згідно з даними О.Артем'єва, частка українців у стрілецьких дивізіях упродовж першої половини 1943 р. фіксується в межах 11,6–12,4%, а до кінця року відбувся різкий стрибок – до 22,3%²⁰ (тобто вище за питому вагу українців у СРСР). Сталося це, вочевидь, завдяки визволенню з-під німецької окупації значної частини території УРСР та мобілізації до війська місцевих чоловіків призовного віку. Колектив дослідників на чолі з Г.Кривошеєвим визначає питому вагу українців у безповоротних втратах радянської армії в 15,9%²¹. Серед героїв Радянського Союзу вони становили 17,6%²². Середне арифметичне всієї цієї статистики становить майже рівно 16% – орієнтовна частка українців у Червоній армії під час німецько-радянської війни (щоправда, трапляються також твердження, що «у більшості частин 1-го, 2-го, 3-го і 4-го Українських фронтів [...] у 1943–1945 роках військовослужбовці-українці становили від 50% до 70% особового складу»²³, однак вони суто умоглядні, без опертя на джерельну базу).

Порівняймо з росіянами – їх за переписом 1939 р. у СРСР було 99 591 500 осіб, або ж 58,4% від населення країни²⁴. За Г.Кривошеєвим, останніх у радянській армії впродовж 1943–1945 рр. налічувалося 66,4% від загального числа особового складу²⁵. Натомість, згідно з даними О.Артем'єва, росіяни у стрілецьких частинах у 1943 р. становили 63,8–65,6%, а на початок 1944 р. – «переписні» 58,4%²⁶, що пояснюється все тією ж німецькою окупацією західних регіонів СРСР, унаслідок чого суто російські території вимушено

¹⁷ Андреев Е.М., Дарский Л.Е., Харьковская Т.Л. Население Советского Союза: 1922–1991. – Москва, 1993. – С.52.

¹⁸ Там же. – С.51.

¹⁹ Там же. – С.52–53.

²⁰ Артемьев А.П. Братский боевой союз народов СССР... – С.58.

²¹ Россия и СССР в войнах XX века... – С.238.

²² Великая Отечественная война 1941–1945: Энциклопедия. – С.205; Герои Советского Союза: Историко-статистический очерк. – С.245.

²³ Пап'як А. До історії Народного комісаріату оборони Української РСР (1944–1945 рр.) // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – Л., 2008. – С.110.

²⁴ Всесоюзная перепись населения 1939 г. СССР (в целом).

²⁵ Россия и СССР в войнах XX века. – С.238.

²⁶ Артемьев А.П. Братский боевой союз народов СССР... – С.58.

стали основною мобілізаційною базою. Росіян серед героїв Радянського Союзу налічувалося 69,7%²⁷. Таким чином, середня частка представників цього етносу у Червоній армії становила 64,8%.

Усе це – узагальнена статистика, де враховано всіх – від солдата до генерала. Якщо ж поглянути на найвищий ешелон радянського комскладу періоду війни, зокрема на командувачів фронтів та армій, виявимо картину, яка цілком вкладається в тезу про те, що російський народ – «перший серед рівних».

Упродовж 1941–1945 рр. було сформовано 42 наземних фронти Червоної армії як оперативні об'єднання військ (існували ще фронти протиповітряної оборони, але в даному випадку вони до уваги не беруться). У певні періоди одночасно діяли до 10–15 фронтів²⁸. Вони могли існувати роками (як, скажімо, Далекосхідний, сформований ще в 1940 р., а розформований – у 1945 р., після капітуляції Японії), або ж упродовж кількох днів (Московський резервний фронт, 9–12 жовтня 1941 р.). Командували ними 44 воєначальника, серед яких – 36 росіян (81,8%) і 5 українців (11,4%), а також – поляк (К.Рокосовський), вірменин (І.Баграмян), латиш (М.Рейтер)²⁹.

Водночас одразу слід обумовити, що запис «українець» у формулярі не робив того чи іншого маршала або генерала українцем за духом, не означав факту національної самосвідомості. Радше траплялося навпаки – висот, як правило, досягали ті, хто ототожнював себе з «титальною нацією», а свою документально завірену національність сприймав як нічим не наповнену формальність.

Отже українцями за походженням серед командуючих радянськими фронтами були:

– Кирпонос Михайло Петрович (12 січня 1892 р., Вертіївка, тепер село Ніжинського р-ну Чернігівської обл. – 20 вересня 1941 р., урочище Шумейкове в Лохвицькому р-ні Полтавської обл.), генерал-полковник (1941 р.; тут і далі вказується найвище звання, до якого дослужився воєначальник за свою кар'єру), командувач військ Південно-Західного фронту (22 червня – 20 вересня 1941 р.), загинув в оточенні³⁰;

– Костенко Федір Якович (22 лютого 1896 р., Велика Мартинівка, тепер слобода Мартинівського р-ну Ростовської обл. Російської Федерації – 26 травня 1942 р., поблизу с. Лозовенька теперішнього Балаклійського р-ну Харківської обл.), генерал-лейтенант (1940 р.), командуючий військами Південно-Західного фронту (18 грудня 1941 р. – квітень 1942 р.); упродовж 75 років уважалося, що, перебуваючи на посаді заступника командувача

²⁷ Великая Отечественная война 1941–1945. – С.205; Герои Советского Союза: Историко-статистический очерк. – С.245.

²⁸ Гайворонский Ф.Ф. Фронт // Советская военная энциклопедия: В 8 т. – Т.8. – Москва, 1980. – С.333.

²⁹ Тут і далі інформація про етнічне походження звірялася за низкою довідкових видань, а також за нагородними документами, що зберігаються у Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації, цифрові копії яких розміщено на інтернет-ресурсі «Подвиг народа» (<http://podvignaroda.ru>).

³⁰ Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь в двух томах. – Т.1. – Москва, 1987. – С.653.

військ цього фронту він зник безвісти в оточенні в районі Харкова, однак у квітні 2017 р. його останки було виявлено на території Балаклійського р-ну (ідентифіковані за аналізом ДНК, передані російській стороні, 20 червня 2018 р. захоронені на Федеральному меморіальному кладовищі в м. Митищі)³¹;

– Малиновський Родіон Якович (22 листопада 1898 р., Одеса – 31 березня 1967 р., Москва), маршал Радянського Союзу (1944 р.), командуючий військами Південного (грудень 1941 – липень 1942 та лютий – березень 1943 рр.), Південно-Західного (березень – 20 жовтня 1943 р.), 3-го Українського (20 жовтня 1943 – травень 1944 рр.), 2-го Українського (травень 1944 – червень 1945 рр.), Забайкальського (липень – жовтень 1945 р.) фронтів; у 1957–1967 рр. – міністр оборони СРСР³². Хоча в усіх офіційних довідниках та документах він ідентифікується як українець (за національністю матері), точне його етнічне походження вважається невстановленим; найчастіше висувається караїмська версія стосовно батька, котрого майбутній воєначальник, будучи незаконнонародженим, не знав³³;

– Тимошенко Семен Костянтинович (18 лютого 1895 р., Орман, тепер с. Фурманівка Кілійського р-ну Одеської обл. – 31 березня 1970 р., Москва), маршал Радянського Союзу (1940 р.), командувач військ Західного (2–19 липня, 30 липня – 12 вересня 1941 р.), Південно-Західного (30 вересня – 18 грудня 1941 та 8 квітня – 12 липня 1942 р.), Сталінградського (12–23 липня 1942 р.) та Північно-Західного (жовтень 1942 – березень 1943 рр.) фронтів; у травні 1940 – липні 1941 рр. – народний комісар оборони СРСР, 23 червня – 19 липня 1941 р. – голова ставки головного командування збройних сил СРСР³⁴;

– Черняхівський Іван Данилович (29 червня 1907 р., Оксанина, тепер село Уманського р-ну Черкаської обл. – 18 лютого 1945 р., Пененжно, нині місто Браневського повіту Варминсько-Мазурського воеводства, Польща; був похований у Вільнюсі, у 1992 р. прах перепоховали в Москві), генерал армії (1944 р.), командуючий військами 3-го Білоруського фронту (квітень 1944 – 18 лютого 1945 рр.)³⁵; до сьогодні викликають питання обставини загибелі воєначальника: одиночний артилерійський постріл (незрозуміло з якого боку), вибух поблизу автомобіля, в якому їхали генерал і ще четверо осіб (водій, ад'ютант, двоє солдатів-охоронців), на машині й людях – жодної подряпини, у грудях командувача фронту – осколок, що спричинив смерть³⁶.

³¹ В Україні нашіли останки известного генерала // *Новости Харьковa, события и политика*. – 2017. – 29 апреля [Електронний ресурс]: <https://kharkiv.web2ua.com/v-ukraine-nashli-ostanki-izvestnogo-general-a-opublikovano-video-3845>; *Ионова Л.* След генерала // *Российская газета*. – 2018. – 21 июня; *Великая Отечественная. Командармы: Военный биографический словарь*. – Москва, 2005. – С.108–109; Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (далі – ЦАМО РФ). – Ф.33. – Оп.682524. – Д.11. – Л.58.

³² *Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь в двух томах*. – Т.2. – Москва, 1987. – С.25–26; *Великая Отечественная. Командармы*. – С.139–141.

³³ *Соколов Б.* «Неформатний» міністр оборони з України // *День*. – 2014. – 19 грудня.

³⁴ *Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь*... – Т.2. – С.576.

³⁵ Там же. – С.729; *Великая Отечественная. Командармы*. – С.257–258; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.682525. – Д.47. – Л.316.

³⁶ *Горбатов А.В.* Годы и войны. – Москва, 1989. – С.336.

Існують також свідчення, що українцем із діда-прадіда був уродженець Лисичанська на Луганщині маршал Радянського Союзу (1935 р.) К.Ворошилов (у 1925–1940 рр. – нарком оборони СРСР, у вересні 1940 р. – командуючий військами Ленінградського фронту). Принаймні так у своїх мемуарах стверджував дисидент генерал-майор П.Григоренко, котрому влітку 1937 р. довелося зустрітися з маршалом по службі на території Білорусії. Дізнавшись, що П.Григоренко родом з України, К.Ворошилов перейшов на українську мову, виявив добре знання творчості Т.Шевченка і сказав: «Я ж теж українець. Я не Ворошилов. То росіяни приробили мені те “в”. А я Ворошило. У мене дід ще живий, так його в селі кличуть “дід Ворошило”»³⁷.

Причин, за якими П.Григоренко мав би вигадати цей епізод, немає. Як не було їх і в О.Гончара, котрий у 1950 р. їздив разом із К.Ворошиловим потягом до Угорщини у складі урядово-партійної делегації. «Ворошилов запросив мене до свого вагона», – записав у щоденнику класик української радянської літератури, – «був винятково уважний, цілий вечір читав мені поезії з “Кобзаря”. [...] Хвалився, що брав участь на Донбасі в роботі “Просвіти”»³⁸.

Можливо (та навіть вірогідно), що К.Ворошилов записався представником «титової нації» (тобто росіянином) з кон'юнктурних міркувань (у зв'язку з цим цікаво, наскільки щирим у своїй первісній самоідентифікації був майбутній генеральний секретар ЦК КПРС Л.Брежнев, котрий до початку 1950-х рр. за документами, зокрема нагородними листами, числився як «українець»³⁹). Однак офіційно він позиціонується «росіянином»⁴⁰, а тому й віднесений до відповідної групи воєначальників.

Цілком очевидно, що аналіз кластера із 44 осіб не є стовідсотковим показником певної тенденції. Тож варто звернутися до більш масової групи радянських воєначальників вищої ланки – командувачів армій (бралися до уваги загальновійськові, повітряні, танкові). Усього на цій посаді за роки німецько-радянської війни побували 253 особи, систематизація яких за етнічним походженням дала такий результат:

– росіяни – 194 особи (76,7% від загального числа командармів, 58,4% представників нації від загальної кількості жителів СРСР відповідно до даних перепису 1939 р., плюс населення приєднаних упродовж 1939–1940 рр. територій);

– українці – 32 (відповідно 12,6%, 18,3%);

– білоруси – 15 (5,9%, 3,4%);

– євреї – 4 (1,6%, 1,8%);

– вірмени – 3 (1,2%, 1,3%);

– грузини – 2 (0,8%, 1,3%);

– латиші – 1 (0,4%, 1,1%);

³⁷ Григоренко П.Г. В подполье можно встретить только крысы... – Москва, 1997. – С.153.

³⁸ Гончар О.Т. Щоденники: У 3 т. – Т.3. – К., 2004. – С.193.

³⁹ ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.682524. – Д.11. – Л.524; Оп.682525. – Д.47. – Л.26; Оп.686043. – Д.92. – Л.3; Оп.686044. – Д.1781. – Л.18; Оп.686046. – Д.156. – Л.307.

⁴⁰ Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь... – Т.1. – С.293.

- осетини – 1 (0,4%, 0,2%);
- поляки – 1 (0,4%, 0,4%).

Усього зафіксовано представників дев'яти національностей, у той час, як офіційний перелік етносів, що населяли СРСР перед війною, містив рівно 200 позицій⁴¹.

«Українська група» серед радянських командармів виглядає так:

– Бондарев Андрій Леонтійович (20 серпня 1901 р., Бондарів, тепер хутір Новооскольського р-ну Белгородської обл. – 23 вересня 1961 р., с. Борово-Гринів, Новооскольський р-н Белгородської обл.), генерал-лейтенант (1943 р.), командуючий 8-ю армією (листопад 1941 – січень 1942 рр.)⁴²;

– Герасименко Василь Пилипович (24 квітня 1900, Велика Бурімка, тепер село Чернобаївського р-ну Черкаської обл. – 13 лютого 1961 р., Київ), генерал-лейтенант (1940 р.), командуючий 21-ю (червень – липень 1941 р.), 13-ю (липень 1941 р.), 28-ю (вересень 1942 – листопад 1943 рр.) арміями; у 1944–1945 рр. – перший та останній в історії народний комісар оборони УРСР⁴³. Сам наркомат (із 1946 р. – міністерство) оборони республіки суто формально проіснував, кілька разів змінюючи назву, до 1978 р., однак це окрема тема, яку вже достатньо розроблено у сучасній вітчизняній історіографії;

– Гореленко Пилип Данилович (26 листопада 1888 р., Ільїнка, тепер станція Кушівського р-ну Краснодарського краю – 25 січня 1956 р., Ленінград), генерал-лейтенант (1940 р.), командувач 7-ї (січень – вересень 1941, листопад 1941 – червень 1942 рр.), 32-ї (червень 1942 – серпень 1945 рр.) армій. На прикладі генерала П.Гореленка та ще кількох командармів (див. нижче) чітко простежується тенденція сучасної російської історіографії Другої світової війни до тактичних фальсифікацій, які, утім, мають стратегічну мету – максимально нівелювати внесок інших народів у перемогу над німецьким нацизмом. Проявляється вона в даному випадку в тому, що воєначальник, позиціонований в архівних документах і в радянській довідниковій літературі як «українець»⁴⁴, у сучасних довідниках, виданих у Російській Федерації, ідентифікується «росіянином»⁴⁵;

– Гречко Андрій Антонович (17 жовтня 1903 р., Куйбишеве, Куйбишевський р-н Ростовської обл. – 26 квітня 1976 р., Москва), маршал Радянського Союзу (1955 р.), командувач 12-ї (квітень – вересень 1942 р.), 47-ї (вересень – жовтень 1942 р.), 18-ї (жовтень 1942 – січень 1943 рр.), 56-ї (січень – жовтень 1943 р.) та 1-ї гвардійської (грудень 1943 – вересень 1945 рр.) армій; у 1967–1976 рр. – міністр оборони СРСР (у цьому статусі очолював редакційну комісію 1–5-го томів згадуваної вище «Історії Другої світової війни»), у 1973–1976 рр. – член політбюро ЦК КПРС. Подібно до П.Гореленка

⁴¹ Байбурин А.К. Советские практики... – С.461.

⁴² Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь... – Т.1. – С.183; Великая Отечественная. Командармы. – С.30–32; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.682523. – Д.20. – Л.170.

⁴³ Великая Отечественная. Командармы. – С.42.

⁴⁴ Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь... – Т.1. – С.354; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.793756. – Д.11. – Л.230.

⁴⁵ Великая Отечественная. Командармы. – С.53.

в архівних документах і радянській довідниковій літературі позиціонований як «українець»⁴⁶, а у сучасних довідниках, виданих у Росії, – як «росіянин»⁴⁷;

– Жмаченко Пилип Феодосійович (26 листопада 1895 р., Поліське, тепер село Коростенського р-ну Житомирської обл. – 19 червня 1966 р., Київ), генерал-полковник (1945 р.), командувач 3-ї (лютий – травень 1942 р.), 47-ї (вересень – жовтень 1943 р.), 40-ї (жовтень 1943 – квітень 1946 рр.) армій⁴⁸;

– Журавльов Євген Петрович (9 жовтня 1896 р., Рудьківка, тепер село Бобровицького р-ну Чернігівської обл. – 11 травня 1983 р., Москва), генерал-лейтенант (1943 р.), командувач 29-ї (вересень 1942 – січень 1943 рр.), 53-ї (січень – березень 1943 р.), 68-ї (березень – жовтень 1943 р.), 21-ї (жовтень 1943 – лютий 1944 рр.) та 18-ї (лютий – листопад 1944 р.) армій⁴⁹;

– Кириченко Микола Якович (14 січня 1895 р., Уразове, тепер село Валуйського р-ну Белгородської обл. – 2 січня 1973 р., Москва), генерал-лейтенант (1942 р.), командувач 51-ї (травень – червень 1942 р.), 12-ї (вересень 1942 р.) армій⁵⁰;

– Коломієць Трохим Калинович (28 вересня 1894 р., Єлисаветград, нині Кропивницький – 4 квітня 1971 р., Волгоград), генерал-лейтенант (1943 р.), командувач 51-ї армії (липень – жовтень 1942 р.)⁵¹;

– Кондратюк Данило Федорович (11 грудня 1896 р., Ватин, тепер село Горохівського р-ну Волинської обл. – 30 жовтня 1956 р., Москва), генерал-лейтенант (1943 р.), командувач 6-ї повітряної армії (червень 1942 – січень 1943 рр.)⁵²;

– Костенко Федір Якович, командувач 26-ї армії (жовтень 1940 – вересень 1941 рр.) (іншу інформацію щодо цього воєначальника див. вище – у переліку українців, які командували фронтами);

– Кравченко Андрій Григорович (30 листопада 1899 р., Сулимівка, тепер село Яготинського р-ну Київської обл. – 18 жовтня 1963 р., Москва), генерал-полковник (1944 р.), командувач 6-ї танкової армії (з вересня 1944 – 6-та гвардійська танкова армія; січень 1944 – липень 1946 рр.)⁵³;

– Кулик Григорій Іванович (9 листопада 1890 р., Дудникове, тепер село Полтавського р-ну Полтавської обл. – 24 серпня 1950 р., Москва), маршал Радянського Союзу (1940 р.; у 1942 р. розжалуваний до генерал-майора, у 1957 р. посмертно поновлений у маршальському званні), командувач 54-ї (вересень 1941 р.), 24-ї (квітень 1943 р.) та 4-ї гвардійської

⁴⁶ Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь... – Т.1. – С.367; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.682524. – Д.619. – Л.397.

⁴⁷ Великая Отечественная. Командармы. – С.57.

⁴⁸ Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь... – Т.1. – С.505; Великая Отечественная. Командармы. – С.75–76; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.682525. – Д.29. – Л.190.

⁴⁹ Великая Отечественная. Командармы. – С.76–77; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.682524. – Д.9. – Л.219.

⁵⁰ Великая Отечественная. Командармы. – С.91–92; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.682524. – Д.619. – Л.81.

⁵¹ Великая Отечественная. Командармы. – С.98–99; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.682525. – Д.25. – Л.46.

⁵² Великая Отечественная. Командармы. – С.376.

⁵³ Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь... – Т.1. – С.766; Великая Отечественная. Командармы. – С.287–288; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.686046. – Д.26. – Л.77.

(квітень – вересень 1943 р.) армій; у січні 1947 р. заарештований за звинуваченням в «організації змовницької групи для боротьби з радянською владою». 23 серпня 1950 р. засуджений до розстрілу, наступного дня страчений, у 1956 р. реабілітований⁵⁴;

– Кулішев Федір Данилович (22 вересня 1898 р., Херсон – 17 березня 1981 р., Москва), генерал-лейтенант (1954 р.), командувач 6-ї армії (вересень – грудень 1944 р.)⁵⁵;

– Лелюшенко Дмитро Данилович (2 листопада 1901 р., Новокузнецовка, тепер село Зерноградського р-ну Ростовської обл. – 20 липня 1987 р., Москва), генерал армії (1959 р.), командувач 5-ї (жовтень 1941 р.), 30-ї (листопад 1941 – листопад 1942 рр.), 1-ї гвардійської (листопад – грудень 1942 р.), 3-ї гвардійської (грудень 1942 – березень 1943, серпень 1943 – лютий 1944 рр.), 4-ї танкової (з березня 1945 р. – 4-та гвардійська танкова; березень 1944–1947 рр.) армій⁵⁶;

– Людников Іван Ілліч (8 жовтня 1902 р., Седове, тепер селище міського типу Новоазовського р-ну Донецької обл. – 22 квітня 1976 р., Москва), генерал-полковник (1945 р.), командувач 39-ї армії (травень 1944 – листопад 1947 рр.)⁵⁷;

– Малиновський Родіон Якович, командувач 6-ї (серпень – грудень 1941 р.), 66-ї (серпень – жовтень 1942 р.), 2-ї гвардійської (листопад 1942 – лютий 1943 рр.) армій (іншу інформацію щодо цього воєначальника див. вище – у переліку українців, які командували фронтами);

– Мельник Кіндрат Семенович (25 березня 1900 р., Іванків, тепер селище міського типу, адміністративний центр Іванківського р-ну Київської обл. – 31 травня 1971 р., Москва), генерал-лейтенант (1943 р.), командувач 44-ї (жовтень 1942 р.), 58-ї (листопад 1942 – жовтень 1943 рр.), 56-ї (жовтень – листопад 1943 р.), Приморської (квітень 1944 – липень 1945 рр.) армій⁵⁸;

– Москаленко Кирило Семенович (11 травня 1902 р., Гришине, тепер село Покровського р-ну Донецької обл. – 17 червня 1985 р., Москва), маршал Радянського Союзу (1955 р.), командувач 38-ї (березень – липень 1942, жовтень 1943 – серпень 1948 рр.), 1-ї танкової (липень – серпень 1942 р.), 1-ї гвардійської (серпень – жовтень 1942 р.), 40-ї (жовтень 1942 – жовтень 1943 рр.) армій; у 1960–1962 рр. – заступник міністра оборони СРСР – головнокомандувач ракетних військ стратегічного призначення, у 1962–1983 рр. – заступник міністра – головний інспектор міністерства оборони СРСР⁵⁹;

---

⁵⁴ Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь... – Т.1. – С.815; Великая Отечественная. Командармы. – С.119–121.

⁵⁵ Великая Отечественная. Командармы. – С.121–122; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.682524. – Д.1006. – Л.746.

⁵⁶ Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь... – Т.1. – С.861; Великая Отечественная. Командармы. – С.127.

⁵⁷ Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь... – Т.2. – С.5; Великая Отечественная. Командармы. – С.135–137; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.682524. – Д.11. – Л.938.

⁵⁸ Великая Отечественная. Командармы. – С.148–150.

⁵⁹ Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь... – Т.2. – С.119; Великая Отечественная. Командармы. – С.153–155.

– Онупрієнко Дмитро Платонович (25 жовтня 1906 р., Шупики, тепер село Богуславського р-ну Київської обл. – 22 листопада 1977 р., Москва), генерал-лейтенант (1945 р.), командувач 33-ї армії (жовтень – листопад 1941 р.)⁶⁰;

– Радзівський Олексій Іванович (13 серпня 1911 р., Умань, Черкаська обл. – 30 серпня 1979 р., Москва), генерал армії (1972 р.), командувач 2-ї танкової армії (з листопада 1944 р. – 2-га гвардійська танкова армія; липень 1944 – січень 1945 рр.); у 1969–1978 рр. – начальник Військової академії ім. М.Фрунзе⁶¹;

– Рибалко Павло Семенович (4 листопада 1894 р., Малий Вистороп, тепер село Лебединського р-ну Сумської обл. – 28 серпня 1948 р., Москва), маршал бронетанкових військ (1945 р.), командувач 5-ї танкової (липень – вересень 1942 р.), 3-ї танкової (вересень 1942 – квітень 1943 рр.), 57-ї (квітень – травень 1943 р.), 3-ї гвардійської танкової (травень 1943 – квітень 1946 рр.) армій; у 1947–1948 рр. – командуючий бронетанковими та механізованими військами радянської армії⁶²;

– Романенко Прокіп Логвинович (25 лютого 1897 р., Хустянка, тепер село Буринського р-ну Сумської обл. – 10 березня 1949 р., Москва), генерал-полковник (1944 р.), командувач 17-ї (травень 1941 – травень 1942 рр.), 3-ї танкової (травень – вересень 1942 р.), 5-ї танкової (листопад – грудень 1942 р.), 2-ї танкової (січень – лютий 1943 р.), 48-ї (лютий 1943 – грудень 1944 рр.) армій⁶³;

– Руденко Сергій Гнатович (20 жовтня 1904 р., Короп, тепер селище міського типу, райцентр Чернігівської обл. – 10 липня 1990 р., Москва), маршал авіації (1955 р.), командувач 16-ї повітряної армії (вересень 1942 – лютий 1947 рр.); у 1949–1950 та 1953–1968 рр. – перший заступник головнокомандуючого військово-повітряними силами СРСР, у 1968–1973 рр. – начальник Військово-повітряної академії ім. Ю.Гагаріна⁶⁴;

– Симоняк Микола Павлович (17 лютого 1901 р., Березівка, тепер село Талалаївського р-ну Чернігівської обл. – 23 квітня 1956 р., Ленінград), генерал-лейтенант (1944 р.), командувач 3-ї ударної (жовтень 1944 – березень 1945 рр.) та 67-ї (березень – червень 1945 р.) армій⁶⁵;

– Сіненко Максим Денисович (27 квітня 1902 р., Нововолодимирівка, тепер село Березнегуватського р-ну Миколаївської обл. – 10 лютого 1991 р., Москва), генерал-лейтенант (1945 р.), командувач 5-ї гвардійської танкової армії (березень 1945 – січень 1946 рр.)⁶⁶;

⁶⁰ Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь... – Т.2. – С.200; Великая Отечественная. Командармы. – С.163–164; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.682524. – Д.5. – Л.27.

⁶¹ Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь... – Т.2. – С.340; Великая Отечественная. Командармы. – С.290–291; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.686043. – Д.4. – Л.62.

⁶² Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь... – Т.2. – С.387; Великая Отечественная. Командармы. – С.294–296; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.682525. – Д.40. – Л.18.

⁶³ Великая Отечественная. Командармы. – С.195–196; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.686043. – Д.92. – Л.266.

⁶⁴ Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь... – Т.2. – С.380; Великая Отечественная. Командармы. – С.383–384; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.682525. – Д.40. – Л.16.

⁶⁵ Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь... – Т.2. – С.463; Великая Отечественная. Командармы. – С.210–211.

⁶⁶ Там же. – С.296–297; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.682525. – Д.40. – Л.116.

– Слобожан Давид Якович (25 червня 1904 р., Корсунь, тепер Корсунь-Шевченківський Черкаської обл. – 4 листопада 1973 р., Одеса), генерал-лейтенант (1953 р.), командувач 10-ї повітряної армії (вересень 1944 – травень 1945 рр.)⁶⁷;

– Судець Володимир Олександрович (23 жовтня 1904 р., Катеринослав, тепер Дніпро – 6 травня 1981 р., Москва), маршал авіації (1955), командувач 17-ї повітряної армії (березень 1943 – квітень 1946 рр.); у 1955–1962 рр. – командуючий авіацією далекої дії військово-повітряних сил СРСР, у 1962–1966 рр. – головнокомандувач військ протиповітряної оборони СРСР⁶⁸;

– Сухомлин Олександр Васильович (5 листопада 1900 р., Краснопілля, тепер село Коропського р-ну Чернігівської обл. – 7 жовтня 1970 р., Москва), генерал-лейтенант (1942 р.), командувач 8-ї (січень – квітень 1942 р.), 54-ї (квітень 1942 – березень 1943 рр.), 10-ї гвардійської (вересень 1943 – квітень 1944 рр.) армій⁶⁹;

– Фоменко Сергій Степанович (7 жовтня 1902 р., Шпола, Черкаська обл. – 18 жовтня 1991 р., Сімферополь), генерал-лейтенант (1943 р.), командувач 36-ї армії (червень 1941 – червень 1945 рр.)⁷⁰;

– Хоменко Василь Панасович (30 березня 1899 р., Петрівське, тепер село Борисоглібського міського округу Воронежської обл. – 9 листопада 1943 р., с. Каїри, Горностаївський р-н, Херсонська обл., перепохований у Мелітополі Запорізької обл.), генерал-лейтенант (1943 р.), командувач 30-ї (липень – листопад 1941 р.), 24-ї (серпень 1942 р.), 58-ї (серпень – листопад 1942 р.), 44-ї (листопад 1942 – листопад 1943 рр.) армій. Загинув під час інспектування переднього краю (водій автомобіля командуючого збився з дороги, виїхавши просто на ворожі позиції). Після смерті В.Хоменка було посилено обмеження щодо перебування представників генералітету Червоної армії на передовій⁷¹;

– Черняхівський Іван Данилович, командувач 60-ї армії (липень 1942 – квітень 1944 рр.) (іншу інформацію щодо цього воєначальника див. вище – у переліку українців, які командували фронтами);

– Шерстюк Гаврило Гнатович (24 березня 1891 р., Новий Тагамлик, тепер село Машівського р-ну Полтавської обл. – 31 грудня 1953 р., Мінськ), генерал-майор (1940 р.), командувач 38-ї армії (лютий – березень 1942 р.)⁷².

Задля підвищення ефективності статистичної вибірки варто також згадати про начальників штабів фронтів і командирів корпусів,

---

⁶⁷ Великая Отечественная. Командармы. – С.388; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.686196. – Д.7745. – Л.63.

⁶⁸ Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь... – Т.2. – С.537–538; Великая Отечественная. Командармы. – С.391–393.

⁶⁹ Великая Отечественная. Командармы. – С.223; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.682525. – Д.47. – Л.172.

⁷⁰ Великая Отечественная. Командармы. – С.236–237; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.686043. – Д.18. – Л.85.

⁷¹ Великая Отечественная. Командармы. – С.246–247; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.682524. – Д.552. – Л.70.

⁷² Великая Отечественная. Командармы. – С.270–272; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.682524. – Д.1006. – Л.803.

але у цьому випадку – без персоналізації, що зайняло б надто багато місця. За роки німецько-радянської війни 1941–1945 рр. на чолі фронтових штабів Червоної армії встигли побувати 63 генерали. Із них лише 3 (4,8%) були українцями: генерал-лейтенанти Євген Журавльов (Калінінський фронт; 11–20 вересня 1941 р.), Федір Шевченко (Воронезький фронт, 9–20 липня 1942 р.; Далекосхідний фронт, 18 червня 1943 – 4 серпня 1945 рр.; 1-й Далекосхідний фронт, 5 серпня – 1 жовтня 1945 р.), генерал-майор Антон Пилипенко (Воронезький фронт, 2 лютого – 23 березня 1943 р.)⁷³. Лєвова ж частка фронтового штабного кластеру належить росіянам – 50 осіб, або 79,4%. Домінували вони й серед комкорів – 533 (71,4% від загальної кількості у 746 осіб). Натомість українців через посаду командира корпусу (авіаційного, артилерійського, кавалерійського, механізованого, повітрянодесантного, стрілецького, танкового, протиповітряної оборони) пройшло 93 (12,5%)⁷⁴.

Резюмуючи, можна констатувати, що етнічне походження у СРСР від початку правління більшовиків виступало одним із базових ідентифікаторів особи – нарівні з прізвищем, ім'ям та по батькові. Однак воно мало не стільки інформативне, скільки ідеологічно-адміністративне навантаження, було своєрідним «маячком», який стимулював або унеможлилював кар'єру (як мінімум з кінця 1930-х рр.). Це досить чітко проглядається на прикладі генералітету (командувачі фронтів та армій, командири корпусів, начальники фронтових штабів) у роки німецько-радянської війни, де перед великими росіянами – 76,6% у середньому від загального числа представників цієї групи, що майже на 20% більше, ніж співвідношення росіян до населення країни у цілому (58,4%). Водночас представництво українців, другого за чисельністю народу у СРСР, серед радянських генералів і маршалів у відсотковому відношенні було меншим (12,2%), ніж серед населення всієї країни (18,3%). Відсутність (не виключено – свідомо) інформації стосовно національного складу радянського офіцерського корпусу (особливо тактичної ланки, що винесла на собі основний тягар бойових дій) у цілому не дає можливості провести більш глибокий і ретельний аналіз. Наведену вище статистику можна розглядати як характерне свідчення типового для російського менталітету імперського мислення, коли за однакових умов преференції в кар'єрному просуванні надавалися представникові «титульної нації» (згадаймо фразу з «Правди» про російський народ як «перший серед рівних»). Не варто також скидати з рахунку і притаманну російсько-українським відносинам упродовж усієї їх історії недовіру та ревність із боку «старшого брата». Побічно це підтверджується статистикою воєначальників-білорусів – народу, значно

⁷³ Великая Отечественная. Командармы. – С.76–77; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.686046. – Д.200. – Л.139; Оп.682523. – Д.17. – Л.331.

⁷⁴ Великая Отечественная. Комкоры: Военный биографический словарь. – Т.1. – Москва, 2006. – С.22, 25, 30, 44, 49, 64, 67, 71, 77, 86, 89, 93, 147, 177, 211, 214, 252, 260, 269, 282, 293, 309, 322–323, 338, 356, 375, 381, 385, 418, 421, 423, 430, 449, 481, 511, 528, 544, 563, 572, 581, 606, 609, 640; Т.2. – Москва, 2006. – С.8, 16, 31, 36, 46, 49, 57, 66, 75, 92, 108, 111, 122, 125, 129, 137, 139, 160, 176, 180–181, 187, 195, 210, 229, 284, 302, 312, 325, 331, 335, 339, 345, 371, 375, 394, 401, 430, 437; ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.682524. – Д.4. – Л.401; Оп.687572. – Д.920. – Л.162.

більш лояльного до росіян, аніж українці. Маючи серед населення СРСР частку 3,4%, вони «забезпечили» 5,9% командувачів армій і 7,1% командирів корпусів.

Тому твердження про те, що СРСР нібито виграв би війну з Німеччиною й без українців – ніщо інше, як прояв усе тієї ж імперської зарозумілості. До того ж основна маса відповідної архівної документації для нас недоступна, отже збалансовану історію німецько-радянської війни (у тому числі й щодо національного складу Червоної армії) навряд чи коли-небудь напишуть. Тож і говорити можна що завгодно, без особливого ризику бути викритим у пересмикуванні фактів та у відвертій брехні.

REFERENCES

1. Andreev, E.M., Darskiy, L.E., & Kharkova, T.L. (1993). *Naselenie Sovetskogo Soyuz: 1922–1991*. Moskva. [in Russian].
2. Artemyev, A.P. (1975). *Bratskiy boyevoy soyuz narodov SSSR v Velikoy Otechestvennoy voyne*. Moskva. [in Russian].
3. Bayburin, A.K. (2014). *Sovetskiye praktiki opredeleniya natsionalnosti v 1920–1930-e gg. Proceeding of the International Scientific Conference: Sovetskiye natsii i natsionalnaya politika v 1920–1950-e gody* (pp.458–467). Moskva. [in Russian].
4. Gayvoronskiy, F.F. (1980). *Front. Sovetskaya voyennaya entsiklopediya* (Vol.8, pp.332–333). Moskva. [in Russian].
5. Gorbatov, A.V. (1989). *Gody i voyny*. Moskva. [in Russian].
6. Grechko, A.A. (ed.). (1973–1982). *Istoriya Vtoroy mirovoy vojny 1939–1945 gg.* (12 vols.). Moskva. [in Russian].
7. Grigorenko, P.G. (1997). *V podpolye možno vstretit tolko krysi...* Moskva. [in Russian].
8. Honchar, O.T. (2004). *Shchodennyky*. (Vol.3). Kyiv. [in Ukrainian].
9. Kozlov, M.M. (ed.). (1985). *Velikaya Otechestvennaya vojna 1941–1945: Entsiklopediya*. Moskva. [in Russian].
10. Krivosheyev, G.F. (ed.). (2001). *Rossiya i SSSR v voynakh XX veka. Poteri Vooruzhennykh sil: Statisticheskoye issledovaniye*. Moskva. [in Russian].
11. Papikian, A. (2008). *Do istorii Narodnoho komisariatu obrony Ukrain's'koi RSR (1944–1945 rr.)*. *Ukrains'ka natsional'na ideya: realii ta perspektivy rozvytku*, (20), 109–114. L'viv. [in Ukrainian].
12. Pospelov, P.N. (ed.). (1960–1965). *Istoriya Velikoy Otechestvennoy vojny Sovetskogo Soyuz 1941–1945 gg.* (6 vols.). Moskva. [in Russian].
13. Rusanov, V.Yu. (ed.). (2005). *Velikaya Otechestvennaya. Komandarmy. Voyenny biograficheskiy slovar*. Moskva. [in Russian].
14. Rusanov, V.Yu. (ed.). (2006). *Velikaya Otechestvennaya. Komkory. Voyenny biograficheskiy slovar*. (2 vols). Moskva. [in Russian].
15. Shkadov, I.N. (ed.). (1984). *Geroi Sovetskogo Soyuz: Istoriko-statisticheskii ocherk*. Moskva. [in Russian].
16. Shkadov, I.N. (ed.). (1987). *Geroi Sovetskogo Soyuz: Kratkiy biograficheskiy slovar v dvukh tomakh*. (2 vols.). Moskva. [in Russian].
17. Tishkov, V.A. (2003). *Rekviyem po etnosu: Issledovaniya po sotsialno-kulturnoy antropologii*. Moskva. [in Russian].
18. Zaytsev, E.A. (comp.). (1993). *Sbornik zakonodatelnykh i normativnykh aktov o repressiyakh i rehabilitatsii zhertv politicheskikh repressiy*. Moskva. [in Russian].

OLEKSANDR YAKUBETS

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Research Fellow,
Department of Theory and Methodology of Bio-Bibliography,
Institute of Biographical Researches
V.I.Vernadskyi National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), editor1272@ukr.net

UKRAINIANS AMONG THE SENIOR COMMANDERS OF THE ARMED FORCES OF THE USSR DURING THE GERMAN-SOVIET WAR

The article is devoted to the question of the ethnic composition of the generals of the Red Army during the period of the German-Soviet war of 1941–1945. With the help of computer software, a corresponding list was compiled with the use of quantitative methodology. This included commanders of the fronts and armies, chiefs of the headquarters of the fronts, corps commanders – in all 1106 persons, of which 133 were Ukrainians, or 12%, which is more than 6% less than the share of representatives of this ethnic group in the structure of the population of the Soviet Union in the mentioned historical period. At the same time, with the help of statistical calculations, total dominance of Russians in command positions in the acting army was demonstrated – 77% with their all-Union share of 58%. The conclusion is made of a conscious imperial approach of the Soviet leadership to the formation of a higher echelon of commanders. It was stated that there was no conscious research on this subject in Soviet and post-Soviet historiography, and in the same way as public statistics on the representatives of ethnic groups of the USSR as part of the Red Army as a whole. The attention was also paid to the problem of determining the ethnicity in the conditions of the Soviet legal system and the question of the completeness of the census statistics of the population of the USSR. Brief profiles for Ukrainians who were at the head of the fronts and armies were given.

Keywords: German-Soviet War, USSR, nationalities question, Red Army, quantitative method of analysis.